

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY

A hontalanság irodalma

HATÁR GYŐZŐRŐL

Közismert tény, hogy a kommunizmus alatt száműzetésben élt magyar írók közül Határ Győző hozta létre a legterjedelmesebb életművet. Rendkívül sokoldalú munkásságát csakis rendszeres feldolgozás után lehet majd kellőképpen méltatni. Mivel ennek a feladatnak az elvégzése önálló könyvet igényel, ezúttal a rendkívül termékeny szerző tevékenységének mindössze egyetlen kis szeletével foglalkozom.

Verseit Kulcsár Szabó Ernő már hosszabb tanulmányban elemezte, ezért róluk egyáltalán nem kívánok szólni, noha tagadhatatlan, hogy írásmódjuk bizonyos mértékig rokon az elbeszélő s jelenetező műveivel. Határnak majdnem minden szövegében gyakoriak a kitalált szavak, szójátékok, felsorolászerű ismétlések és módosított idézetek, mint ahogyan a nyugati kultúra hanyatlására vonatkozó, alighanem Spengler ösztönzését mutató utalások is. A versekben a sorrend-változtatásos ismétlés különös hangnemet teremt, mely olykor Gertrude Stein mondattani játékaire emlékeztet — például a *Hajszálbíd* című, 1949-ben született költeményben. A szokatlan szóképzés, több szónak Joyce-ra jellemző összepréselése is egybekapcsolja a lírai verseket a történelmes művekkel, a hosszabb verses szövegeknél — például *A betörőkirályban* (1976) — pedig a nyelvi humor már a „szereplőt” is minősíti, s ilyenkor az olvasó joggal érezheti, mennyire alkalmatlanok a műfaji megkülönböztetések Határ szövegeinek minősítésére. Bármennyire szoros is azonban az összefüggés a lírai s a nagyobb terjedelmű alkotások között, az előbbiekek helye mégis könnyebben meghatározható: versíróként Határ Weöres Sándor kezdeményezéseinek továbbfejlesztője.

Sokkal kevésbé tisztázott viszont történelmes műveinek rangja, így ezeknek néhány sajátosságát próbálom jellemezni. Korántsem a rendszeresség igényével, csakis szűrőpróbaszerűen, abból a föltevésből kiindulva, hogy az életmű áttekintését egy-egy alkotás alaposabb vizsgálatának kell megelőznie. Két olyan művet veszem szemügyre, amely föltevésem szerint meghatározónak tekinthető magyarországi, illetve angliai tevékenységének mérlegelése szempontjából. A két művet majdnem három évtized választja el egymástól. Egyikük regény, másikuk dráma. Az összehasonlítás segíthet annak a kérdésnek megválaszolásában, változott-e döntően Határ Győző művészi alkata és törekvése a száműzetésben.

(*Ellenutópia és kísérleti regény*) Csakis sajnálni lehet, hogy megjelenésekor, 1947-ben a *Héliáne* alig keltett feltűnést. Bármennyire gátolták is politikai tényezők, írók és irodalmárok is kárhoztathatók azért, hogy e mű nem kapta meg idejében a neki járó elismerést. A vele szemben egykor fölhozott politikai érveket az teszi érthetővé, hogy Határ nagyon hamar kiábrándult a kommunizmusból. *A Héliáne* elbeszélője így érvel: „eltökéltem magamban, hogy távol tartom magam az utópisták optimizmusától és a pártok fogalmi elfogultságától egyaránt.”

Kettős távolságtartás jellemzi a regényt. Brazília fönnhatóság alá tartozó szigeten játszódik a történet, s minduntalan szó esik egy „Tökéletes Államgépezet”-ről. Az olvasó óhatatlanul is a *Nostrómóra*, Joseph Conrad könyvére gondolhat, hiszen a lengyel születésű író is egyrészt nemzetétől, másrészt politikai eszméktől, az evilági megváltás ígéretétől kívánta elhatárolni

magát, amikor Dél-Amerikába helyezte regényének színhelyét. A maga teremtette távolság tette lehetővé számára, hogy közvetve fogalmazzon meg ítéletet Kelet-Európáról és a forradalmi utópiáról. Határ Győző is ilyesféleképpen járt el.

Ha van olyan írói alkotás a magyar irodalomban, amely műfaji szempontból rokon a *Heliánéval*, az nem annyira a *Prae* vagy a *Karnevál*, mint inkább a *Tariménes utazása*. Mindkét műben döntő szerepet játszanak az értekező eszmefuttatások s a betétek. Határ regényében a prózát gyakran vers váltja föl, s a történetmondást az önértelmezés szorítja ki: Bikornutusz Barnabás, az elbeszélő a „lírai olvasóhoz” fordul, és regényszerkesztési eljárást beszél meg vele. A betétek közül a legfontosabb egy gyarmati orvosra, Szinapsziusz Viktorra vonatkozik, aki házassági apróhirdetést ad föl, amelyre Violánt válaszol. Az orvos Ázsiában él, melyről az a véleménye, hogy értetlenül hagyja az európai civilizáció, „elolvassa könyveinket, és semmit sem változtatnak önzésén, kéjtelgő dühén és a népről és a hatalomról alkotott alapfogalmain.”

Ázsia közönye önvizsgálatra készíti Szinapsziusz Viktort: „európai létemre rettentő sejtelmeim támadtak legforradalmbibb sarkatételeink gyávaságáról... arról, hogy haladásgondolatunk jó lelkiismeretével kényelmesek, gyávák és ortodoxok vagyunk, és hogy legforradalmbibb társadalomszervező elveink alatt is hullólk, cölöpépítmények s özönvíz előtti primitívizmusok kísértének...” Mindebből az a végkövetkeztetés, hogy a nyugatiak gátlástalanul kizsákmányolták a föld többi részét, ám hosszú távon az ott élők győznek, hiszen sokkal szaporábbak a fehér embernél. Az orvos nagyon elégedetlen a saját korával: az USA politikai rendszerét éppoly ellenszenvesnek találja, mint az oroszokét, és bizonyos abban, hogy az utókor nem fogja vállalni a huszadik századot.

Szinapsziusz Viktor az író szócsöve. A *Heliáne* közönsége közelebb érezheti magát Aldous Huxley, mint Joyce világához — például amikor az orvosnak azt az állítását olvassa, mely szerint „soha olyan tekintélytisztelő, olyan konzervatív a filozófia még nem volt, mint a forradalmárok filozófiája, ha államaink jövőjével foglalkozik”. A regény annyiban Határ számos későbbi könyvét előrevetíti, amennyiben élesen bírálja az Európa-központú világfelfogást, sőt lényegében kudarcként könyveli el a nyugati civilizációt. Határ Győző korai regényének az adhat külön értéket, hogy Szinapsziusz Viktornak az 1947 körüli magyar politikára vonatkozó elmékedései akár a jelenre is érvényesíthetők: „szellemünk fogékonyságát a jövő iránti párt-harcok örvénye nyeli el szakasztott úgy, ahogyan a pártházakban az államfilozófiát elnyeli a fecsegés... a hivatal gondja elsorvasztja bennünk a képzelőerőt, a közszereplés szédülete alá-ássa jóhiszeműségünket, felébreszti a vezérkedőt — utoljára beleveszünk a klasszikus politika életműködésébe, beleörlődünk a klán fogalmaiba, és végül a teljes letörés: reprezentálunk...”

Szirák Péter a *Heliáne* második kiadása alkalmából írt tanulmányában (Alföld 1992/1.) már utalt arra, hogy Határ hosszabb elbeszélő műveinek mélyszerkezete igen hasonló. A történet és a nyelvjáték általában másodlagos az értekező kifejtéshez képest. A kérdés az, mennyiben tér el ettől az alapvetően bölcséleti indíttatástól s nevelő célzattól a szerző drámaíró tevékenysége.

(*Misztériumjáték és röpirat*) Kabdebó Lóránt, ki Határ Győző egész életművéről készített áttekintést az Újhold-Évkönyv számára (1987/1.), a *Golghelóghi* nevezte a szerző főművének. E kilencrészes, 1974–75-ben írt mű valóban nagyigényű vállalkozás. A középkori misztériumjátékoknak s azoknak a *Menschheitsdichtung*-jellegű műveknek a kifordítása, melyek közül a *Faust*, *Az ember tragédiája* s a *Peer Gynt* a legismertebb.

A *Golghelóghi* nehéz földadat elé állítja értelmezőjét. A címszereplő eleinte ügyefogyottnak és jólelkűnek látszik. Mikor változik meg, s mi teszi képessé arra, hogy kibújék a bőrből? E fogas kérdésre nem könnyű választ találni. Amikor a vándorútra indul Golghelóghi egy kőkeresztnél imádkozik, négy zarándok térdepel mellé. Az ima alatt elcsenik tarisznyájából bibliáját s a pénzt, amelyet Mágétól, Hétfaluszéptől kapott. A hős a városba indul, ahol is

inasnak áll be a Korongolóhoz. Meglátja, amint Pelbártus — egyike azoknak, akik a kőkereszt-nél kifosztották — ellopja az ő bibliáját a székesegyházból, miután korábban a templomnak adományozta azt. Ekkor Golghelóghi elhatározza, hogy nem megy vissza a Korongolóhoz. A vásárba veszi útját. Miután hiába kéreget, felcsap bakugratónak a mutatványos gazdához. Kiszemel egyet a nézők közül, és utánzással kicsúfolja. Kunpért kapitány rátámad, amikor őt figurázza ki. Golghelóghi futni kénytelen, de érzi, megjött a hatalma. Menekülés közben sír-rablók közé vetődik. Hamarosan az élükre áll.

A mű eredetisége főleg abban van, hogy Határ Győző erősen tágítja a „kitaláltság” érvényességi körét, és a drámaírásnak nemcsak olyan megszokásait teszi félre, amelyek a tizenkilencedik században számítottak irányadónak, de általánosabb szabályt is hiteltelenít. Egyáltalán nem zárja ki az önellentmondást, illetve a harmadik kizárásának törvényét. Olyannyira nincs következetesség az egyes szereplők cselekedeteiben, hogy kérdésessé válik önazonosságuk. Az egyik jelenetben Golghelóghi s egy másik szereplő, „Halálhíre” beszélget egymással. Amikor a sír-rablók egyike, Getra, a cigányhóhér elárulja a hőst, megkínózzák ugyan, de azután Golghelóghi „hőssé” avatja őt. A címszereplő korábbi ellenfelei — a zarándokok, akik kirabolták, s a kapitány, aki a vásárban ellene lépett föl — utóbb támogatói lesznek, s a szerepcseré tulajdonképpen indokolatlan marad.

A magatartást átminősítő váratlan fordulat a főhős esetében sem egyszeri. Getra egy Arabinda nevű cigány jóvendőmondóhoz viszi a főnökét. Amikor a vénasszony a halott Máge szellemét idézi meg, a haramia vezért lelkifurdalás fogja el, mert Hétfaluszépének azt ígérte, visszatér hozzá. Az olvasóban önkéntelenül is fölmerülhet a *Peer Gynt* hasonló részének emléke. Golghelóghi leteszi hatalmát, és vezeklésbe fog, ám ez lehetetlennek bizonyul: a hazafelé vezető utat kereső csuhás vándor — „Golghelóghi, aki volt” — Arany Golghelóghival találkozik, „aki lett”. A tékozló fiú története visszájára fordul.

A nagylélegzetű dráma tetőpontja ezután következik. Az ötödik részben található az a huszonkilencedik jelenet, amelyben Ravellánai Nagy Szent Ramiváld úrral, a benedekes testvérülés perjelével kerül szembe a főszereplő. Golghelóghi a szent ember átkát kéri, de az megtagadja e kívánság teljesítését. Ami látszólag összhangban van a kereszténységgel, az valójában ellentmond neki.

A pokolra alászállván a hős elmerül a lágában, miközben mohón keresi a Sátánt. Szentséggel kufárkodók s hittel házalók között is megfordul. Amikor a világvégevárók rajzásába kerül, s anyja, húga és Máge sírszellemével is találkozik, „fejét fogja — sír-rí”. A nyelv mintegy önmagát hitelteleníti, s legalábbis részint az olvasóra van bízva, mit is értsen ironikusan s mit nem.

A színjáték utolsó szakasza groteszk paródia. Golghelóghi tetézni akarja bűneit, hogy részesüljön a kárhozatban. Mikor a Pokol Sekrestyése kevesli vétkeit, a hős az áldozók szent osztályába köp. Júdáson akar túltenni, őt szeretné kiteszítani megkülönböztetett helyéről. A körülötte kavargó Haláltáncban káromló szavakra ragadtatja magát:

*Az a Test, kit az Úr a végvacsorán osztott, nem a Test volt, ki függött a kereszten
a vér, kit az Úr osztott akkoron, nem az a Vér volt, ki Teste sebéből
kicsurgott a kereszten.*

A Halál visszahátrál tőle, s neki nem sikerül elérnie vágját. „Hadd kárhozzam el!” — kiáltja a végítéletkor, ám tapasztalnia kell, hogy szárnya nő. „Hogy vigyáztam pedig! Hol vétettem el?!”

A kárhozatot akaró gőg tragikomédiája nem mindennapi nyelvi leleményről tesz tanúbizonyságot, s némely részleteknek látványyszerűsége, térbeli elrendezése, másoknak — így a sír-rablók jelenetének — groteszk humora határozottan figyelemre méltó. Igaz, a bibliai utalások

csúfondárosága olykor meghökkenetheti a keresztyén olvasót — például sértőnek találhatja azt a színt, amely szerint Mária, a Korongoló lánya ugyan testvérként hál Fehérbárony Felicciánnal, a jámborita rend generálisával, mégis gyermeke születik tőle —, ám a paródia világában még ilyen csúfondáros kiferdítésnek is lehet létjogosultsága.

Más a helyzet a dráma végére illesztett százhusz lapos utószóval. A keresztyénység történének minősítésekor Határ Győző nem tesz különbséget vallás és egyház között; az egyházak gyakorlatából von le következtetést a hitre nézve. A homousziosz—homoiusziosz vitát ugyanúgy szórszálhasogatásként értelmezi, mint Madách, és a Sátán-kultusz régi hagyományához kapcsolódik, amidőn azt állítja, hogy „a Gonoszság szerzője az isten maga volt”. Higgadt érvelés helyett szitkokat szór „a megváltás tartalmatlan, hitvány, abszurd eszméjére”. A hangnemet a kinyilatkoztatás szabja meg: „az elaggott keresztyénységnek múltnia kell.” Inkább istenkáromlásként, mintsem bírálatként foghatók fel azok a szavak, amelyek az „ő- és újtestamentum kézművesipari istenét” gúnyolják, azt állítván róla, hogy „ama szűköcske, ókori világtányér teremőjének adta ki magát”. „Giccses érzelgősséggel” vádolja a keresztyénységet, és nem tud ellenállni a kisértésnek, hogy a szocializmus nevében végrehajtott szörnyűségeket is a keresztyénység eredendő hibáival magyarázza. Vallástól s meggyőződéstől függetlenül is megfogalmazódhat a gondolat az olvasóban, hogy hitetlennek lenni más, mint a keresztyénységet cseplüni. Emlékezzünk csak Gide szavaira: „Je suis un incroyant. Je ne serai jamais un impie.”

Bármennyire is túladagoltak azonban a *Golghelóghi* utószóának kifakadásai a keresztyénység ellen, fontosságot kell tulajdonítani e szövegnek, mert rendkívüli hangsúllyal összegzik azt az értékrendet, mely Határ Győző egész munkásságára rányomja bélyegét. Ítéletei olyan vétkekre vonatkoznak, amelyek az eszmék jegyében megszervezett mozgalmak tágabb körét is jellemzik. A türelmetlenséget marasztalja el, és azt, hogy „egy kisebbség többségnek deklarálja magát, és megpróbálja »kisebbségnek« feltüntetni a többséget, hogy eretneknek nyilváníthassa, és törvényen kívül helyezhesse”.

Határ Győző, ki élete nagy részét Angliában töltötte, különös módon nem a szigetországban kedvelt alulfogalmazást, de ennek éppen ellenkezőjét műveli. Ezért nevezheti „nem euklideszi” metafizikának a maga gondolatrendszerét. Számol azzal a lehetőséggel, hogy nem a Gonosz a legfőbb elv, hanem „a létesülés kényszerének amorális (moráliákat nem tartalmazó) lényengere”. Ez számára annyit jelent, hogy összefüggést lát a célelvű időképzet és az újszerűség eszménye között, és mindkettőt elutasítja: „a »haladás« — igazában soha nem definiált és még definiálatlan formájában is megrendült — elméletének híve nem vagyok, és a modern ember kétértékű címére igényt nem tartok.”

Következetességét dicséri, hogy hosszú pályafutása során ragaszkodott ehhez az alapföltetéséhez. A *Héliáne* s a *Golghelóghi* kapcsolata is nyilvánvaló. A regényben „Sors—Isten—Barom”-ról olvasunk, és Szinapsziusz Viktor egyik levelének élén ez a mondat áll apró szedés-sel, mintegy jeligéül: „Ő — semmivel sem vagyunk jobban, jövőbe látó és kevésbé fanatikusan tévedő jószok, mint a végítéletesek és az olasz dómok reszkető tömegei, akik az ezredik évben hiába várták az utolsó ítéletet és a Krisztust.”

Ezt az állítást akár a *Golghelóghi* kiindulópontjának is lehet tekinteni. Más vonatkozásban is nyilvánvaló a két mű közeli rokonsága. A groteszk humornak a korai regényben is sokszor a trágárság a forrása, amely olykor a vallás ellen irányul. Bikornutusz Barnabás is csak egyetlen értéket ismer, „a toleranciát, amivel emancipáljuk magunkat a politikusok (úgy látszik) eredendő gyűlölködése alól”, s még a könyv utolsó szava is a türelmet nevezi meg. Vele szemben a Tökéletes Államgépezet áll, mely annyit jelent, hogy „élő ember a kormányzásba nem szól bele”. Ugyanez az ellentét másik oldala az évtizedekkel később írt színműben. „Kifundáltad az államot: benne vagy magad is” — mondja Arany Golghelóghi a hasonmásának.

„Que Dios me libre del hombre de un libro” — idézi Barnabás a spanyol közmondást. Metaforikusan érti az egykönyvűséget, valamely eszme makacs elkötelezettségétől retteg, „a va-

kondokembertől, aki a földet csak elméletének alagútjaiban látja, és nem ismeri sem a szabad világ látványát, sem a vándortermészet békülékenységét". Félek, akadhat olyan olvasó, ki arra a következtetésre jut, hogy Határ Győzőnek sem sikerült maradéktalanul elkerülnie az általa veszélyesnek tartott kísértést: akármilyen műfajban alkotott, nem tudta megállni, hogy ne vegye időnként át az értekező szerepét, aki a maga igazáról akarja meggyőzni közönségét.

(*Nemzet s irodalom*) Kivándorló, száműzött, hontalan, vándor, világpolgár, bújosos — e szavak mind olyan valakire utalnak, aki nincs otthon. Író esetében ez annyit is jelent, mint távol lenni az anyanyelvi közösségtől. Előnyös-e az ilyen helyzet vagy hátrányos? E kérdésnek éppúgy lehet történeti, mint politikai, társadalmi, bölcséleti s művészeti vetülete. A válaszhoz szembe kell nézni az „otthon” mibenlétével, a többnyelvűség s a fordítás lehetőségével.

1986 elején Határ Győző felolvasást tartott a brüsszeli Corvina Körben. Előadása 1987-ben az Új Látóhatárban, majd 1988-ban az Újhold-Évkönyvben is megjelent, *A nemzeti bamistudat* címmel. E röpiratszerű cikkben azzal a burkolt szándékkal tette mérlegre a magyar irodalmat, hogy saját írásmódját igazolja. Babitsot is hasonló szándék vezette *Magyar irodalom* (1913) című jelentős tanulmányának megírásakor. Ő is lesújtó végkövetkeztetéshez jutott, noha lényegesen átfogóbb igény vezette. Föltételezett „sui generis” európai érték alapján ítélkezett irodalmunk fölött. Véleménye azért bírálható, mert olyan közös kánonként szemléli az európai hagyományt, melynek létezése erősen kétséges.

Nem kevésbé sebezhető Határ Győző felfogása, mely a magyar művek fordításainak sikerét vitatja, hiszen az egyik nyelvről a másikra átültetés további nyitott kérdéshez vezet: egyáltalán nem bizonyos, hogy a fordíthatóság mértéke egyenes arányban van a művészi értékkel. Amikor Határ azt írja, hogy „Móricz Zsigmond legyen óriás saját hazájában, termésének az a fő jellemzője, hogy öt kilométerrel a határon túl — érvénytelen...?!” — állításának megítélésakor több kérdést is föl kell tennünk. Mindenekelőtt azt kell leszögezni, aligha létezik költemény, regény vagy dráma, amely mindenhol és mindenkor remekműnek számított. Az ismertség mértéke sincs okvetlenül arányban a művészi értékkel.

Mi az irodalom? Koronként és nemzetenként más és más. A zene vagy a képzőművészet nemzeti jellegéről a nemzetállamok megjelenése előtt nehéz beszélni, az irodalommal viszont nyelvhez kötöttsége miatt egészen más a helyzet. Bármennyire is átköltés a *Halotti beszéd* és az *Ómagyar Mária-siralom*, az a tény, hogy mindkettő magyar nyelvű szöveg, lehetőséget ad arra, hogy valaki nemzeti jelleget keressen bennük. Miért is olvasom Határ Győző műveit? Csakis azért, mert magyar vagyok.

Mint bármely más magyar nyelvű szöveg, a *Héliáne* s a *Golghelóghi* is nyelvi megformáltsága alapján tehető mérlegre. Kulcsár Szabó Ernő összefüggést sejtett a száműzöttség mostoha-sága s a kifejezés olykori esendősége között. Számomra megható s föltétlenül értékelendő az a roppant erőfeszítés, mellyel a Londonban élő Határ Győző kitágítani igyekezett a nyelv határait. Szókincsének hihetetlen gazdagsága lebilincsel, a mellékjelentések bizonytalanságát azonban olykor én is érzékelem. Nem hiszem, hogy kizárólag azzal magyarázható, hogy a szerző Magyarország elhagyására kényszerült. Némely szókapcsolatokat már a *Héliáne* lapjain is idegenszerűnek vélek. Az „e” szócska akkor is a „nem”-et követi, midőn az ilyen sorrend sért-heti a nyelvérzékét. Való igaz, hogy Jókainál, Asbóth Jánosnál és Kassáknál is előfordul ugyan-ez, mint ahogy az is igaz, hogy önmagában egyáltalán nem számít az ilyen csekélység, csakis akkor, ha a szórend s az igevonzat helyenkénti idegenszerűségével és a kifejezés gazdaságossá-gának viszonylagos hiányával jár együtt. Fogalmazhatnék úgy is, Határ Győző műveiben nem találok meg a kifejezésbeli szabadságnak, könnyedségnek és pontosságnak azt a rendkívüli együttesét, mely jellemző például Flaubert, Fontaine, Henry James vagy Kosztolányi műveire.

Az idegen nyelvű környezet súlyos teherként nehezdedhet az íróra. Nabokov 1967-ben így nyilatkozott a *The Paris Review* lapjain: „A két, birtokomban levő eszköz közül az egyiket — az anyanyelvemet — már nem használhatom, nemcsak azért, mert nincs orosz közönségem,

hanem azért sem, mert az orosz közegben (medium) a szóbeli kifejezés izgalma megszűnt számomra, miután 1940-ben áttértem az angolnyelvűségre. Az angoltudásom pedig — noha kezdetől fogva rendelkeztem vele — merev és mesterkéltné, képessé tesz egy naplemente vagy rovar leírására, de nem leplezheti mondatfűzésem szegényességét és honi beszédmódom (domestic diction) szűkösségét, mikor a legrövidebb útra van szükségem egy áruaktártól egy bolthoz. Egy vén Rolls Royce nem mindig előnyösebb egy egyszerű terepjárónál.”

Határ Győző nem hagyta el a magyarnyelvűséget. Az irodalom azonban nemcsak szókinccs és mondattan, hanem pragmatikai összefüggésrendszer is. A hontalanság nem kedvez a mellékjelentéseknek, amelyek szüntelenül változnak, gazdagodnak és átalakulnak az anyanyelvi közösségben. A száműzetésben élt írók művei kicsit légüres térben keletkeztek s nem alakulhattak ki körülöttük az értelmezéseknek az a hagyománya, mely minden nemzeti kánon kialakulásának velejárója. Átkerülésük a magyarországi irodalomba éppen ezért aligha lesz könnyű.

Az **Iskolakultúra** 1993/21–22. számának tartalmából:

A Pedagógus Szakma Megújítása Projekt 1993-as éve

Amartya Sen

Az egyéni szabadság mint társadalmi elkötelezettség

Schranz András

Tudományok térképe

Mészáros Johanna

A múzeumpedagógiai munka tapasztalatairól

Vásárhelyi Tamás

Természettudományi múzeum és környezeti nevelés

Foghtűy Krisztina

Pedagógia, művészetpedagógia, múzeumpedagógia

Bartha Árpád

Játék

Szentirmai László

A bábjáték csodálatos világa

Kedves Tamás

A magyar zene történeti sajátosságai

Hungarus Munkaközösség

Magyarország földrajza a honfoglalástól a török időkig

Bagdy Emőke

A hivatásra nevelés, pályaszocializáció a pedagógusképzésben

Történelemtanítási szakirodalmunk válogatott bibliográfiája (1958–1993)

(Összeállította: V. Molnár László)